

УДК 72.03 (477.8)

І. В. Потапчук,

*к. арх., Національний університет водного господарства та природокористування, м. Рівне***ПРИРОДНО-ЛАНДШАФТНИЙ АСПЕКТ ЕВОЛЮЦІЇ АРХІТЕКТУРНО-ПРОСТОРОВОГО СТРУКТУРУВАННЯ МІСТА ЖИТОМИРА**

Анотація: у статті проаналізовані особливості природно-ландшафтної ситуації міста Житомира, встановлений взаємозв'язок останньої з еволюцією архітектурно-просторової структури. Визначені природно-композиційні осі та їх вплив на формування системи архітектурних домінант. Виявлені зони найвищої композиційної активності, амфітеатри та території їх візуальної орієнтації. Встановлений ступінь збереження природно-ландшафтної ідентичності поселення та викладені пропозиції по її відновленню. Розроблено природно-архітектурно-розпланувальні моделі поселення. Окреслені напрямки подальших досліджень даної проблематики.

Ключові слова: природно-ландшафтні фактори, природно-ландшафтна ідентичність, архітектурно-просторова структура, замок, посад, місто, передмістя, архітектурні домінанти, зони найвищої композиційної активності, амфітеатри.

Житомир відноситься до тих історичних міст України, які характеризуються досить своєрідним природно-ландшафтним середовищем. Завдяки вмілому використанню останнього були сформовані унікальні краєвиди – результат синтезу архітектурних домінант та їх природного оточення, що і визначає ідентичність будь-якого міста, зокрема, історичного. Проблема формування архітектурно-просторової структури міста Житомира в контексті природно-ландшафтних факторів на даний час є не достатньо вивченою. Тому актуальним виступає питання розкриття аспектів даного впливу та визначення ступеня збереження ідентичності історичного міста як такого. Актуальність теми обумовлена також сучасним потребами містобудування та архітектури: важливим завданням сьогодення є розроблення або коригування такої науково-проектної документації облікового характеру як історико-архітектурний опорний план, що в свою чергу слугує вихідним матеріалом для визначення зон охорони пам'яток [1, с. 1]. Однією з трьох складових таких зон є саме зона охоронюваного ландшафту - природна територія з якою пам'ятка архітектури має активний візуальний зв'язок і яка визначається для збереження та реабілітації природно-ландшафтних утворень,

що є характерним історичним середовищем пам'ятки. Тому дослідження направлено на встановлення природно-ландшафтної ідентичності, що лежала в основі еволюції архітектурно-просторового структурування Житомира, напрямки її збереження та відновлення.

Питання локалізації архітектурних домінант в структурі даного поселення та еволюції його архітектурно-просторової структури в природно-ландшафтному аспекті знайшли часткове відображення в працях таких науковців як М. Костриця [3-7], Г. Мокрицький [8-10], Л. Рафальський [12], М. Теодорович [13] та ін.

Найбільш активно в еволюції архітектурно-просторового структурування Житомира брали участь такі природно-ландшафтні фактори, що визначаються як особливістю рельєфу (підвищений пагорб біля водойм (точкове утворення), підвищена прибережна територія (лінійне утворення), окреме підвищення серед рівнин (точкове утворення), рівнинна територія зі спокійним рельєфом (розосереджене утворення)), так і специфікою гідрографічної мережі (мисова та прибережна територія, територія в вигині річки та струмків).

Отже, використавши для побудови природно-архітектурно-розпланувальних моделей описи місцевості та план міста Житомира кінця XVIII століття [11], можемо визначити ступінь впливу природно-ландшафтних факторів на еволюцію архітектурно-просторового структури поселення (рис. 1, 2).

Розвиток архітектурно-просторового структурування поселення бере початок з освоєння високого пагорбу (гори) неподалік від місця злиття річок Тетерів та Кам'янка, де у IX столітті був заснований укріплений замок (він згорів в 1802р. [14, с. 906], зараз на його місці розташований філіал обласного архіву). Даний пагорб, який в описах називають високою скелею [13, с. 54] підвищувався близько на 30 м над Кам'янкою і слугував своєрідним природно-композиційним вузлом даної місцевості, що зумовив утворення і формування первісного містобудівного елементу. Згідно описів найбільшою спорудою міста в XVI-XVII століттях був замок-фортеця, що займав близько 3,5 десятин [2, с. 87] (приблизно 3,8 га). Навколо замку був влаштований штучний рів, що наповнювався водами Кам'янки.

Високою активністю в природно-ландшафтному аспекті володіла місцевість, розташована на схід та південь від замкового пагорбу: це правобережна територія лінійного характеру з високими відмітками, обмежена з трьох сторін гідрографічним чинником (річкою Кам'янка та двома струмками). Вона була використана для локалізації більшої кількості архітектурних пам'яток поселення: саме тут на протязі ряду століть виникли культові спорудження, що сформували кістяк архітектурно-просторової

структури міста. В адміністративному відношенні – це майже вся територія посаду.

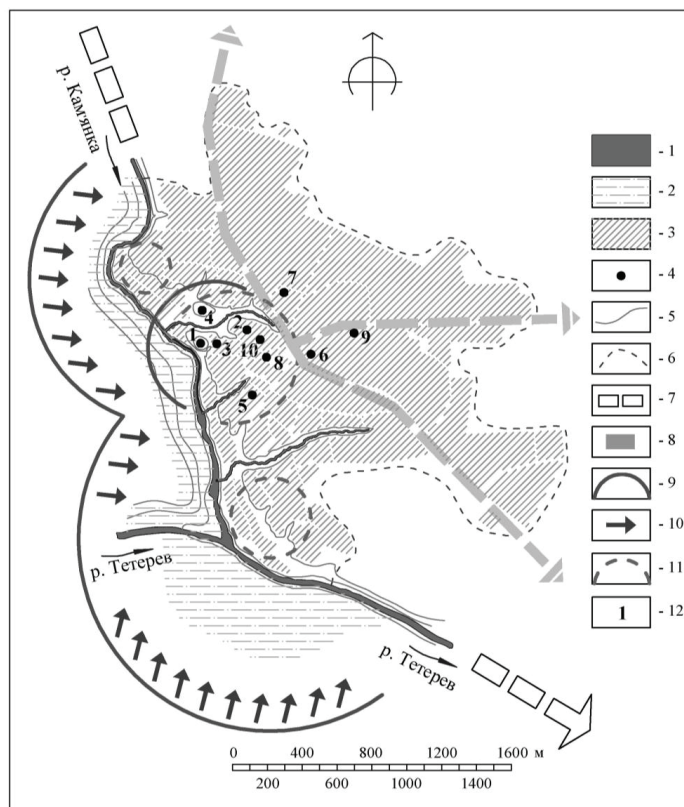

Рис. 1 Природно-ландшафтний фактор в формуванні системи архітектурних доміант міста Житомира (за планом кінця XVIII століття)

1 - водойма, 2 - заболочена місцевість, 3 - міська забудова, 4 - архітектурні доміанти, 5 - горизонталі, 6 - межі міста з передмістями, 7 - природно-композиційна вісь, 8 - головні планувальні осі, 9 - прибережна територія в вигляді амфітеатрів, 10 - візуальна орієнтація простору амфітеатрами, 11 - зони найвищої композиційної активності, 12 - нумерація архітектурних доміант: 1 - замок, 2 - кафедральний костел Святої Софії (на місці костелу Діви Марії), 3 - Христо-Воздвиженська церква (на місці старої дерев'яної, нині Музей природи), 4 - Успенська церква, 5 - Єзуїтський монастир, 6 - костел Святого Яна з Дуклі (в складі Бернардинського монастиря), 7 - Спасо-Преображенський собор (на місці Василіанської церкви), 8 - ратуша (магістрат), 9 – церква Святого Архистратига Михаїла, 10 – католицька консисторія (нині Краєзнавчий музей).

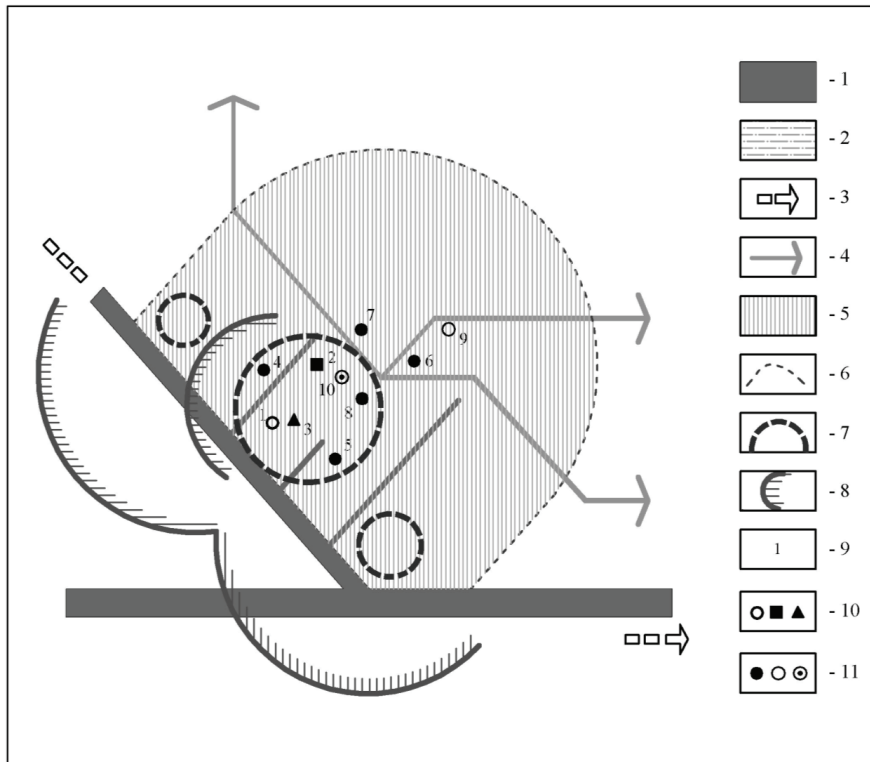

Рис. 2 Природно-ландшафтний фактор в еволюції архітектурно-просторової структури міста Житомира.

1 - водойма, 2 - заболочена місцевість, 3 - головна природно-композиційна вісь, 4 - головні розпланувальні осі, 5 - територія поселення, 6 - межі поселення, 7 - зони найвищої композиційної активності, 8 - прибережна територія у вигляді амфітеатрів, 9 - нумерація архітектурних домінант, 10 - архітектурні домінанти, місцевість яких була освоєна відповідно в XIII, XV, XVII століттях, 11 - архітектурні домінанти, місцевість яких була освоєна відповідно в XVIII, XIX, XX століттях.

Отже, досліджуючи хронологію виникнення містобудівних орієнтирів поселення, зазначимо, що після освоєння території замкового пагорбу еволюційний вектор отримав спрямування на схід, де був закладений костел Діви Марії, який у XV століття був зруйнований татарами, а на його місці у 1737-1751 рр. зведено кафедральний собор Святої Софії (нині існуючий).

На ділянці між замком та костелом біля площі «великого базару» у XVII столітті була збудована дерев'яна церква, на місці якої у XIX столітті

спорудили Хрестовоздвиженський храм [13, с. 63] (нині Музей природи).

Неподалік від замку в північному напрямку знаходилася ще одна природно-ландшафтна домінанта – підвищений пагорб за струмком. Ця місцевість («поділ») була обрана для заснування тут у 1700р. ще однієї архітектурної домінанти – Успенської церкви [13, с. 62].

Тут же на території посаду за невеликим струмком на південь від вже освоєних в архітектурно-просторовому аспекті місцевостей у 1724р. було збудовано Єзуїтський монастир (зараз діють келії та костел). Він знаходився майже на продовженні умовної лінії «Успенська церква – Хрестовоздвиженська церква» і був дещо більш віддалений від берегової лінії Кам'янки в порівнянні з двома попередньо згаданими культовими спорудами (Хрестовоздвиженською та Успенською церквами).

Далі відбулося освоєння територія передмість, що в природно-ландшафтному аспекті володіла меншим локалізаційним потенціалом, оскільки була більш віддалена від водойм та мала рівнинний характер. Так, у східному напрямку від замку на продовженні лінії «Успенська церква – собор Святої Софії» у 1761р. було збудовано бернардинський монастир, до якого прибудували костел Святого Яна з Дуклі, який неодноразово перебудовувався (в різні роки в монастирі діяли римо-католицька духовна семінарія, військомат, кінотеатр, будівлю закривали через аварійний стан в 1971р, зараз костел є відновленим). Це спорудження на той час було як таке, що мало найбільшу віддаленість від Кам'янки.

На території передмістя була збудована ще одна архітектурна домінанта – у північно-західному напрямку від замку у 1770-90-х рр. тут з'явилася уніатська Василіанська церква, яка в 1866-1874рр була перебудована як Спасо-Преображенський кафедральний собор [2, с. 95] (будувався як головний православний храм Волинської губернії). Церква була розташована на такій же віддалі від водойми, як і бернардинський монастир. В містобудівному контексті обидві архітектурні домінанти знаходились на двох розпланувальних осях поселення, одразу за територією посаду.

Наступний елемент архітектурно-просторової структури міста виник в межах вже освоєної місцевості посаду: в XVIII столітті тут була споруджена ратуша (магістрат, нині є державною пам'яткою архітектури), що знаходилася на схід від замку, рівновіддалена від собору Святої Софії та єзуїтського монастиря.

Найбільш віддаленою від гідрографічної мережі була церква Святого Архистратига Михаїла, збудована в 1856р. на території передмістя на одній з розпланувальних осей [13, с. 61] на схід від замку (нині існуюча). Вона розташовувалася на лінії «замок – Хрестовоздвиженська церква».

Територія посаду відмічена ще однією архітектурною домінантою, яка з'явилася тут в 1909р: на схід від замку була збудована католицька консисторія (нині красзнавчий музей), що розташувалася між собором Святої Софії та ратушею, на лінії «замок – Хрестовоздвиженська церква – церква Святого Архистратига Михаїла».

Отже, на основі проведеного аналізу, можемо зазначити, що в якості природно-композиційних осей формування системи архітектурних домінант виступають елементи гідрографічного чинника: русло Кам'янки та сукупність струмків на лівобережній території міста. Так, архітектурні домінанти, локалізація яких утворює криву «1-3-2-10» цілком відтворюють конфігурацію струмка, що обмежує посад з півдня. Причому перші три з архітектурних об'єктів з'явилися на початку еволюції архітектурно-просторової структури (IX-XV століття). Четверта домінанта (католицька консисторія) лише підкреслила природно-композиційну вісь на початку XIX століття. В розташуванні ще однієї групи домінант по кривій «4-2-10-5» теж помітний вплив природно-композиційної осі: крива повторює обриси русла Кам'янки, що межує з територією посаду. В даному випадку четверта по часу заснування домінанта (католицька консисторія) знову ж таки підсилила природно-композиційну вісь.

Особливості природно-ландшафтних утворень місцевості Житомира зумовили її диференціацію на певні зони, що володіють різним композиційно-художнім потенціалом. Так, можна виділити три основні зони найвищої композиційної активності, з яких одна (найбільша) була задіяна в еволюції архітектурно-просторового структурування поселення. Межі даної зони частково визначаються гідрографією – це русло ріки Кам'янки та струмка, які при злитті утворюють мисову територію. Тут була заснована половина всіх архітектурних домінант поселення. До цієї ж зони входить також локальне підвищення за струмком на півночі.

Потрібно додати, що архітектурні домінанти, які утворюють криву «4-2-10-8-5» своїм розташуванням повторюють контур зони найвищої композиційної активності (частково її гідрографічні межі, а частково межі посаду, які визначають кордон даної зони по суходолу). Цікавим виглядає розташування домінант 2, 6, 5, які утворюють рівносторонній трикутник з центром в домінанті 8.

Візуальну орієнтацію композиційно-активних зон здійснювали амфітеатри поселення, утворені своєрідністю гідрографічної мережі. Так, на території Житомира виділяються три амфітеатри різні за величиною та радіусом кривизни. Два більші формуються особливістю плину русла Кам'янки, а третій – завдяки впадінню струмка до річки на півночі. Середній амфітеатр, що

розташований на правобережжі Кам'янки та являє собою заболочену місцевість здійснює візуальну орієнтацію архітектурних доміант зони найвищої композиційної активності (територія посаду). Геометричним фокусом меншого амфітеатру виступає ця ж територія та відповідно її містобудівні орієнтири лише з меншої віддалі: частково з території правого берегу річки, частково – з території передмістя на півночі (одразу за струмком).

Отже, підводячи підсумки, необхідно зазначити основні аспекти ступеня збереженості природно-ландшафтної ідентичності міста Житомира. В цілому для поселення характерним є часткова видозміна (втрата) такого природно-ландшафтного чинника, як гідрографія: зникло острівне положення замку як і власне будівля самого спорудження; втраченими є також окремі природно-композиційні осі – струмки. В результаті такої видозміни втрачився один з трьох амфітеатрів, композиційним фокусом якого була територія посаду - зона найвищої композиційної активності, яка в свою чергу втратила чіткі межі. Дані трансформації вказують на порушення в певній мірі природно-ландшафтної своєрідності історичного поселення, що лежала в основі архітектурно-просторової еволюції та відповідно естетичного чинника сприйняття архітектурних доміант. Таким чином, можемо говорити як про збереження, так і про реабілітацію природно-ландшафтних факторів та утворень, що є характерним історичним середовищем пам'ятки архітектури. Зокрема мова йде про відновлення гідрографічного чинника в структурі міста. Так, відновлення острівного положення замкового пагорбу в певній мірі поверне місцевості природно-ландшафтну ідентичність. Що ж стосується втрачених природно-композиційних осей (струмків), то зараз на їх місці прокладена вулично-дорожня мережа, що унеможлиблює відтворення даного чинника.

Результати дослідження можуть бути використані при складанні історико-архітектурного опорного плану, що є складовою частиною генерального плану історичного населеного пункту (зокрема при складанні схем ландшафту міста, історичного зонування, архітектурно-просторової композиції історичного центру). Матеріали проведеної роботи можуть бути корисними також для розробки документації "Зони охорони пам'яток архітектури та містобудування", зокрема для визначення меж зони охоронюваного ландшафту.

Подальші дослідження можуть бути спрямовані на вивчення еволюції архітектурно-розпланувальної структури поселення в природно-ландшафтному аспекті, виявлення специфіки формування панорам та архітектурно-просторової композиції, особливостей видового розкриття пам'яток архітектури.

Використана література

1. ДБН Б.2.2-3-2008 Склад, зміст, порядок розроблення, погодження та затвердження історико-архітектурних опорних планів, спеціальної науково-проектної документації для визначення історичних ареалів населених місць України. – К., 2008. – 11с.
2. Історія міст і сіл УРСР. В 26-ти томах. – К., 1967-1974. Житомирська обл. – К., 1973. – 728с.
3. Костриця М. Історико-культурна спадщина Житомирщини - важливий об'єкт туризму/ М. Костриця // Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи, краєзнавства і туризму в м. Острозі і на Волині: Наук. зб. - Острогоз, 2006. - Вип.1. - С. 140-148.
4. Костриця, М. Ю. Житомир: підручна книга з краєзнавства / М. Ю. Костриця, Р. Ю. Кондратюк. - Вид. 2-ге, випр. і допов. - Житомир: Косенко, 2007. - 464 с.: ілюстр. - Бібліогр.: с. 443-456.
5. Костриця, М. Ю. Преображенський кафедральний собор у Житомирі / М. Ю. Костриця, Г. П. Мокрицький. – К. : Техніка, 2004. – 142 с.
6. Костриця М. Ю. Рідний край — Житомирщина. Київ: Мапа, 2005. — 160с.
7. Костриця, Микола. Церква святого Архистратига Михаїла (Михайлівський собор) / М. Костриця, Г. Мокрицький. – Житомир: Житомирський вісник, 1991. – 31 с.
8. Мокрицький, Георгій. Житомир : архітектурно-краєзнав. ілюстр. путівник-довід. / Мокрицький, Георгій Павлович ; [за заг. ред. авт. ; пер. англ. О. Табунщика ; фотознімки авт.]. – Житомир : Волинь, 2007. – 224 с.
9. Мокрицький, Георгій. Михайлівський собор: Народження. Поневіряння. Воскресіння / Г. Мокрицький // Бізнес Полісся. – 2008. - № 11. – С. 52-55.
10. Мокрицький, Георгій. Кафедральний Преображенський собор : 125 лет истории : архит.-краеведческий очерк / Г. Мокрицький; фото Г. П. Мокрицького. – Житомир: Волинь, 2000. – 48 с.
11. План города Житомира. 1798 г. – РДВІА, Ф. ВНА, д. 21528, ч. 5, д. 71.
12. Рафальський Л. Исторический очерк г. Житомира // ВЕВ, 1887, № 1-2. - С. 21-29.
13. Теодорович Н. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии: В 5 т. – Почаев; Житомир, 1888-1903. Т. 1 – Почаев, 1888. – 436 с.
14. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Т. 15. - Warszawa, 1880-1902. Т. 14. - Warszawa, 1895. – 930 s.

Аннотация

В статье проанализированы особенности природно-ландшафтной ситуации города Житомира. Определена взаимосвязь последней с эволюцией архитектурно-пространственной структуры. Определены природно-композиционные оси и их влияние на формирование системы архитектурных доминант. Найдены зоны наивысшей композиционной активности, амфитеатры и территории их визуальной ориентации. Определена степень сохранности природно-ландшафтной идентичности поселения и изложены предложения ее восстановления. Разработаны природно-архитектурно-планировочные модели поселения. Сформулированы направления дальнейших исследований проблематики.

Ключевые слова: природно-ландшафтные факторы, природно-ландшафтная идентичность, архитектурно-пространственная структура, замок, посад, город, архитектурные доминанты, зоны наиболее композиционной активности, амфитеатры.

Summary

The features of a natural-landscape situation of a city of Zhitomir are analysed in the article. The interrelation of last with evolution of the architecturally-spatial structure is defined. The natural-composite axes and their influence on formation of the system of the architectural dominants are defined. The zones of the highest composite activity, the amphitheatres and the territories of their visual orientation are found. The degree of safety of the natural -landscape identity of the settlement is defined and the offers of its restoration are stated. The models of the natural-architecturally-planning of the settlement are developed. The directions of the further researches of a problematic are formulated.